

Administrative Organization of Mosque and Measurement of Non-Governmental Organization (NGO) in Legal System of Iran: Compatibility or Contradiction?

Keyvan Sedaghati *

Assistant Professor, Public Law Group, Islamic Azad University South Tehran Branch, Tehran, Iran

Ali Faghih Habibi

Associate Professor, Public Law Group, Islamic Azad University South Tehran Branch, Tehran, Iran

Abstract

Properties of NGO are classified within 4 main items including: Non-profit-making, nonpolitical, non-governmental and volunteer oriented and its mission is filling probable gaps between government, citizens and transferring goals of society to public authorities within specific framework. Although “realistically” speaking and under influence of some policies, there are some differences between “current” status of Iranian mosques with functions of NGO and in relation to the feature of being “Non-governmental”, there is no significant compatibility; from “Theoretical” point of view there is maximum compatibility and proximity between “noble” functions of mosque with that of NGO. Findings of this descriptive-analytical research showed that it can and should be considered negligent in considering the mosque as an NGO, so that by reforming the laws, regulations and macro-cultural policies in this field and accompanying the mosque with all the main components of the NGO, the strengthening and developing of the "civil society" can be achieved..

Keywords: Mosque, NGO, State, Civil Society, Non-Governmental.

* Corresponding Author: k_sedaghati64@yahoo.com

How to Cite: Sedaghati, K., Faghih Habibi, A, (2022), “Administrative Organization of Mosque and Measurement of Non-Governmental Organization (NGO) in Legal System of Iran: Compatibility or Contradiction?”, Public Law Research, 23(73), 261-288. doi: 10.22054/qjpl.2021.56993.2527

سازمان اداری مسجد و سنجه‌های سمن در نظام حقوقی ایران: تقابل یا تقارن؟

استادیار گروه حقوق عمومی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران جنوب، تهران،
ایران

کیوان صداقتی *

دانشیار گروه حقوق عمومی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران جنوب، تهران،
ایران

علی فقیه حبیبی

چکیده

ویژگی سمن‌ها را در چهار مولفه غیرانتفاعی، غیرسیاسی، غیردولتی و داوطلبانه بودن خلاصه و رسالت آن را در ترمیم شکاف‌های احتمالی میان دولت و شهروندان و انتقال آمل و آهنگ بدنه جامعه به مقامات عمومی چارچوب‌بندی می‌کنند. گرچه از منظر «واقع‌گرایانه»، تحت تأثیر برخی سیاست‌ها، میان وضعیت «فعلی» مساجد ایران با سنجه‌های سمن تمایزهایی است و خاصه در باب خصیصه «غیردولتی بودن»، سازگاری چندانی به چشم نمی‌آید، اما دست کم از منظر «تئوریک» و در ساحت نظر، میان کارکردهای «اصیل» مسجد با سنجه‌های سمن، قرابت حداکثری وجود دارد. یافته‌های پژوهش توصیفی-تحلیلی می‌باشد و نشان می‌دهد می‌توان و شایسته است در تلقی مسجد به مثابه نهادی مردم‌نهاد، به دیده اغماض نگرست تا با اصلاح قوانین و مقررات و سیاست‌گذاری‌های کلان فرهنگی در این عرصه و هم‌نشینی مسجد با تمامی مولفه‌های اصلی سمن، تقویت و توسعه هر چه بیشتر «جامعه مدنی» را به نظاره بنشینیم.

واژگان کلیدی: مسجد، سازمان مردم‌نهاد، دولت، جامعه مدنی، غیردولتی.

مقدمه

سازمان مردم‌نهاد بعنوان یکی از عوامل ایجاد جامعه خودآگاه، روابط میان مردم و دولت را تنظیم^۱ و در کنار اصولی نظیر تفکیک قوا و اهرم‌هایی مانند برگزاری انتخابات، به غیر متمرکز ساختن قدرت کمک کرده و به مثابه چشم جامعه مدنی عمل می‌نماید.^۲ سازمان مردم‌نهاد با برخورداری از ویژگی‌هایی نظیر ۱- غیرانتفاعی بودن، ۲- عام المنفعه بودن، ۳- داوطلبانه بودن، ۴- دموکراتیک بودن، ۵- مستقل بودن، ۶- غیر سیاسی بودن، ۷- غیردولتی بودن و ۸- سازمان یافتگی، با اهداف مشخص و آشکار پیرامون یک نیاز اجتماعی مشترکی گرد آمده^۳ و کارهای خیر انجام می‌دهد.^۴ اما در تعریف رسمی، سمن‌ها به تشکل‌هایی اطلاق می‌شوند که با رویکردی اجتماعی توسط جمعی از اشخاص حقیقی به شکل داوطلبانه به ثبت می‌رسند و اهدافی غیرانتفاعی و غیرسیاسی دارند.^۵ عبارت دیگر، سازمان غیردولتی به ابتکار اشخاص حقیقی و حقوقی حقوق خصوصی و بدون دخالت دولت تأسیس می‌گردد^۶ و گرچه اهداف عمومی در سر دارد اما از نهاد دولت، استقلال ارگانیک و مالی دارد و به مثابه شخص حقوقی حقوق خصوصی فعالیت می‌کند.^۷

۱. محمدعلی حقی، «فرایند تشکل‌ها در توسعه اجتماعی و اقتصادی ایران»، در: مجموعه مقالات نقش و جایگاه سازمان‌های غیردولتی در عرصه فعالیت‌های ملی و بین‌المللی (تهران: دفتر مطالعات و تحقیقات سیاسی وزارت کشور، ۱۳۸۰) ص ۱۲۰.
۲. محمدرضا سعیدی، «مشارکت سازمان‌های غیردولتی در برنامه‌های میان مدت توسعه در ایران»، پژوهش، شماره ۶، (۱۳۸۲)، صص ۱۳۶-۱۳۵.
۳. مریم صادقی، «سازمان‌های غیردولتی در نگاه تطبیقی»، ندای صادق، شماره ۴۰، (۱۳۸۴)، ص ۹۰.
۴. علیرضا کوهکن، «بررسی نقش و کارکردهای سازمان‌های غیردولتی بین‌المللی»، گزارش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، دفتر مطالعات سیاسی، (۱۳۸۹)، صص ۲-۱.
۵. ماده ۲ آیین‌نامه تشکل‌های مردم‌نهاد، مصوب ۵۹۳۱ هیأت وزیران.
۶. پوریا عسکری، «مناسبات سازمان ملل متحد و سازمان‌های غیردولتی در آینه تغییر»، دو فصلنامه پژوهش‌های حقوقی، شماره ۱۵، (۱۳۸۸)، ص ۳۴۵.
۷. ایوب امیر کواصمی، «علل رشد فزاینده سازمان‌های غیردولتی»، سیاست خارجی، سال بیست و سوم، شماره ۱، (۱۳۸۸)، ص ۱۸۱.

از قضا ریشه تاریخی سازمان‌های مردم نهاد را می‌توان در قالب سازمان‌های غیردولتی «سنتی»، در زمینه امور دینی- مذهبی و خیریه جستجو نمود. وجود صندوق‌های قرض الحسنه مردمی، بنیادهای خیریه، تکایا، حسینیه‌ها، هیأت مذهبی و موقوفات، جملگی شکلی خفیف از سازمان‌های مردمی مدنی امروزی بودند.^۱ با این وجود به جهت وجود پاره‌ای ذهنیت‌های منفی نسبت به سازمان‌های مردم نهاد در میان برخی از سیاستگذاران فرهنگی و اجتماعی - که لفظ سازمان‌های غیردولتی را یادآور توطئه‌های شرکت‌های چندملیتی و دستان پشت پرده استعمار می‌دانند- همواره مقاومت‌هایی نسبت به شییه‌سازی مسجد به *OGN* صورت گرفته که بیش از آنکه مضامینی حقوقی داشته باشد، ملهم از بخشی از ادبیات و گفتمان سیاسی- اجتماعی کشور است. وجه همت این پژوهش آن است تا با واکاوی سنجه‌های سمن در حقوق موضوعه ایران، خاصه آیین‌نامه تشکل‌های مردم نهاد، مصوب ۵۹۳۱ هیأت وزیران^۲ و یافتن وجوه اشتراک با کارویژه‌های مسجد، این فرضیه را ثابت نماید که میان سازمان اداری مسجد و سازمان مردم‌نهاد، انطباق معناداری وجود دارد. امر مهمی که می‌تواند از جمله ثمرات آن در آتیه، کمک به حل معضل یافتن قالب ثبتي مسجد در نظام حقوقی ایران باشد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۱. برای مطالعه بیشتر در زمینه تاریخچه سازمان‌های غیردولتی در ایران رک: جعفر شفیعی سردشت، حقوق و تکالیف سازمان‌های غیردولتی در نظام حقوقی ایران (تهران: ریاست جمهوری، معاونت تحقیقات، آموزش و حقوق شهروندی، چاپ اول، ۱۳۹۱) صص ۲۱-۱۸.

۲. هر چند در برهه‌های خاصی از دوره‌های مجلس در ایران، تلاش‌هایی برای تصویب قانونی خاص درباره سمن صورت گرفت اما تاکنون این امر محقق نشده و صرفاً به صدور مقررات دولتی بسنده شده است. تا پیش از تصویب آیین‌نامه تشکل‌های مردم‌نهاد، آیین‌نامه اجرایی تأسیس و فعالیت سازمان‌های غیردولتی، مصوب ۴۸۳۱/۵/۸ لازم‌الاجرا بود که به نظر می‌رسد بایستی با وضع آیین‌نامه اخیرالتصویب و علی‌رغم عدم تصریح به ملغی‌الاثار شدن آیین‌نامه سال ۴۸، حکم به نسخ ضمنی آن داد.

۱. مسجد در آینه سنج‌های اصلی سمن

۱-۱. غیرانتفاعی بودن

از ویژگی‌های مهم سمن‌ها که به فراخور شرایط سیاسی کشورها، دستخوش تغییر و تحولات می‌شود، استقلال ساختاری آنهاست.^۱ بدین معنی که سمن، نباید تحت سیطره یا نفوذ قدرت دستگاه حاکمه یا مقامات عمومی باشد و در اداره امور داخلی خود - آزادانه و مستقل - تصمیم‌سازی و اجرای تصمیمات می‌نماید. پر واضح است از مهمترین لوازم کسب استقلال ساختاری و اداری، عدم وابستگی مالی به دولت است. در واقع آنچه همیشه استقلال سمن را مخدوش ساخته و شاید آن را از پای درآورده، «غم نان»^۲ و چگونگی تأمین هزینه‌های سازمان است. امری که ممکن است منجر به سوء استفاده سازمان‌های دولتی، دستاویزی جهت مداخله در امور و در نهایت، نفی استقلال سازمانی سمن شود.^۳ آنچه از وقف «رقبات» در کنار تأسیس مسجد وجود دارد، غالباً به منظور نیل به همین هدف و دورماندن مسجد از غالب کمک‌های دولتی است.^۴ کما اینکه راز حیات حوزه‌های علمیه^۵ و اثربخشی زاید الوصف در دوران مشروطیت و پهلوی، استقلال مالی

۱. راجع به پایداری تشکیلاتی مسجد نیز که از ویژگی‌های سمن‌هاست تردیدی نمی‌توان به خود راه داد، زیرا بیشترین تأکیدات در نظام حقوقی و شرعی در باب وقف بر الی الأبد بودن حیات موقوفه است (مگر در شرایط استثنایی).

۲. سعدی بیتی با همین مضمون دارد: غم فرزند و نان و جامه و قوت / بازت آرد ز سیر در ملکوت (گلستان سعدی، باب دوم، در اخلاق درویشان، حکایت شماره ۳۲).

۳. البته این موضوع مختص به سمن‌ها نبوده و ظاهراً از قدیم الایام گریبانگیر ابنای بشر بوده، تا بدان پایه که سروده شاعر: «آنچه شیران را کند روبه مزاج / احتیاج است احتیاج است احتیاج»، تبدیل به ضرب المثلی پرکاربرد شده است.

۴. در سده‌های پیشین، چون هزینه ساخت، نگهداری و نوسازی مساجد جامع از توان مردم خارج بود، مخارج این مکان عبادی اغلب توسط خلفا، سلاطین و صاحب منصبان، از بیت‌المال پرداخت می‌شد. مسلمانان راه‌حل گسست وابستگی مالی و اداری این مساجد را از نظام سیاسی حاکم، در وقف اموال و املاک خویش به مساجد یافتند تا هم از اعمال نفوذ مقامات قدرت عمومی کاسته شود و هم از گزند تغییر و تحولات سیاسی و اقتصادی مصون بمانند.

۵. روایت علی مطهری (نماینده دوره‌های هشتم تا دهم مجلس) از سفر دو روزه به نجف و کربلا و ملاقات با فرزند آیت الله سیستانی: «... نکته‌ای که در مذاکره با فرزند ایشان دریافت کردم این بود که آیت الله سیستانی مصر است از دولت عراق هیچ کمک مالی دریافت نکند و معتقد است که حوزه‌های علمیه و روحانیت شیعه باید استقلال خود را از دولت‌ها حفظ کنند تا قدرت مردمی‌شان محفوظ بماند... متأسفانه امروز... ردیف‌های بودجه برای حوزه‌های

آنها بوده است.^۱ البته این امر به معنای نکوهیدگی مطلق دریافت کمک‌های دولتی نیست. مهم آنست چنین مساعدت‌هایی با لحاظ دو شرط مهم باشد: نخست- در انجام کمک‌های مالی، تبعیضی صورت نپذیرد. دوم- منجر به وابستگی سازمان به کمک‌های دولتی نشود. از این رو حمایت دولت از سمن‌ها - اما بالسویه و بدون تبعیض و تحمیل شرایط خاص - نه تنها مذموم نبوده، بلکه می‌تواند اثربخش و جان‌افزا باشد. کمک‌ها و هدایای مردمی، نذورات، موقوفات و... از مهمترین منابع مالی سازمان‌های غیردولتی است که مسجد، خود نمونه بارز استفاده از چنین اعانات و مساعدت‌هایی هستند.

وانگهی فعالیت اقتصادی برای تأمین منابع مالی سازمان‌های غیردولتی با وصف غیرانتفاعی بودن آنان منافات ندارد، لیکن این امر نباید تا بدان پایه پیش رود که سازمان را به موسسه‌ای تجاری با مقاصد انتفاعی مبدل سازد.^۲ از این رو صرف منافع و عواید اکتسابی سازمان در مسیر تحقق اهداف فرارو، ممدوح است و تقسیم میان اعضا،^۳ مذموم. همانگونه که پیشتر گفته شد، از دیرباز وجود رقابت به جهت حفظ استقلال مالی اماکن عبادی از نهاد دولت بوده،^۴ ورنه عدم وجود انگیزه مادی در میان مدیران اماکن عبادی،

علمیه در بودجه سالانه کشور وجود دارد، هرچند این بودجه‌ها برای عمران و ساخت و ساز و نگهداری حوزه‌هاست نه برای شهریه طلاب، ولی همین حد هم تا حد زیادی حوزه‌ها را وابسته به دولت کرده و از حریت و آزادگی و نظارت آن‌ها بر دولت کاسته است»، روایت مطهری از سفرش به نجف و کربلا و دیدار با آیت الله سیستانی؛ حوزه‌های علمیه استقلال مالی ندارند، روزنامه اعتماد، سال چهاردهم، شماره ۶۶۶۳، یکشنبه ۶۱ آبان ۵۹۳۱، ص ۲.

۱. بعنوان مثال، زمانی که سربازان فرانسوی در سال ۱۸۳۱م، الجزایر را اشغال کردند، مقامات استعماری برای آنکه کنترل رهبران دینی را که علیه آنان شورش می‌کردند بدست گیرند، املاک وقفی را به تصرف خود در می‌آوردند: جان ال اسپوزیتو، *دایره المعارف جهان نوین اسلام*، ترجمه و تحقیق: حسن طارمی راد و دیگران، چاپ اول، جلد ۴ (تهران: نشر کتاب مرجع و نشر کنگره، (حروف ل - ی) ۱۳۹۱) ص ۵۰۴.

۲. «...منظور از غیرانتفاعی، عدم برداشت مستقیم یا غیرمستقیم سود و سایر منافع اقتصادی حاصل از انجام فعالیت‌ها، به نفع اعضا، موسسان، مدیران و کارکنان یا افراد وابسته آنان است»: تبصره ۱ ماده ۲ آیین‌نامه تشکل‌های مردم‌نهاد.

۳. اعم از مدیران و کارکنان.

۴. وقف مسجد بدون آنکه رقبه یا درآمدی داشته باشد را «وقف انتفاع» و در صورت پیش‌بینی رقبه و حصول درآمد، «وقف منفعت» گویند. رک: دستورالعمل نحوه صدور گواهی انتفاع از اداره تحقیق اوقاف و امور خیریه استان‌ها، به شماره ۱۱۴۱۹۴۰، مورخ ۱۳۹۱/۱۲/۳.

بیش از سایر سازمان‌های غیردولتی^۱ مطمح نظر است.^۲ آنچه هدف اصلی از تشکیل مساجد است، تحقق اهداف معنوی و غیرمادی است. در این باره مکان عبادی به عقد نکاحی می‌ماند که پیوند عاطفی، عشق‌ورزی و تمتع از لذایذ جنسی و معنوی، شرط اصلی از بنای عقد بوده و مهریه، نفقه، جهیزیه و... چهره فرعی دارد. با این وجود از آنجا که اغلب ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی در سال‌های اخیر، در تغییر و تبدیل رنگ و ذائقه بوده، جای شگفتی نیست که در برخی عقود نکاح اثری از ماهیت اصلی آن دیده نشود یا گهگاه در رسانه‌های جمعی از حضور برخی افراد سودجو به قصد پولشویی یا فرار از پرداخت مالیات و... تحت پوشش عنوان چشم‌نواز و فریبنده «خیرین مسجدساز» مطلع شویم! امری که واکاوی آن در این مقال نمی‌گنجد و پژوهش‌های اجتماعی و فرهنگی را می‌طلبد.

۲-۱. غیرسیاسی بودن^۳

هر چه دایره فضای آزاد و رشد دموکراسی جهت رقابت سیاسی در جامعه مضیق و مجال احزاب سیاسی جهت خودنمایی و رقابت با احزاب مورد حمایت دولت اقتدارگرا اندک باشد، احتمال روی آوردن به تشکیل سازمان‌های غیردولتی جهت انجام فعالیت پنهان کارانه سیاسی افزون‌تر می‌شود. در واقع از جمله علل انتقادات برخی سیاستگذاران و مقامات فرهنگی نسبت به ایده تشابه ماهیت حقوقی مسجد به *OGN*، واهمه بخشی از جریان دولت از شبه‌سیاسی‌سازی‌های سمن‌هاست. اما این نگرانی - خاصه در سال‌های

۱. رییس ستاد اقامه نماز کشور: پیش‌نمایی که حقوق‌بگیر دولت است، کاری از پیش نمی‌برد، پایگاه خبری الف، شناسه خبر: ۸۵۸۰۷۱، شنبه ۷۲ آبان ۱۹۳۱، (تاریخ مراجعه به سایت: ۳ اسفند ۵۹۳۱)، در:

<http://alef.ir/vdcgnz9q7ak9u74.rpra.html?170858>.

۲. مسجد جلوه‌گاه تعبد و منزل قرب فرد با معبود خویش است و از این رو وجود اجرت المسمی و مثل برای متولیان و نظار، یا حق‌القدم برای امامان جماعت را نباید به معنای زایل شدن وصف غیرانتفاعی بودن آن پنداشت.

۳. «منظور از غیر سیاسی، نداشتن فعالیت سیاسی موضوع قانون فعالیت احزاب، جمعیت‌ها و انجمن‌های سیاسی و صنفی و انجمن‌های اسلامی یا اقلیت‌های دینی شناخته شده، مصوب ۱۳۶۰... است»: تبصره ۱ ماده ۲ آیین‌نامه تشکیل‌های مردم‌نهاد. شایان ذکر است به موجب ماده ۳۲ قانون نحوه فعالیت احزاب و گروه‌های سیاسی (مصوب ۵۹۳۱) که حدوداً دو ماه پس از آیین‌نامه تشکیل‌های مردم‌نهاد به تصویب مجلس رسید، قانون فعالیت احزاب ۶۲/۸ سال ۶۳۱، نسخ شد.

اخیر - سبب شده تا نظارت سمن‌ها بر ساختار دولت^۱ جای خود را به نظارت و تحدید فعالیت‌های سمن‌ها توسط دولت دهد!^۲ با این وجود اماکن عبادی عمدتاً در پی کسب قدرت سیاسی نبوده^۳ و سعی بر تأمین «منفعت عمومی» داشته‌اند. در طول تاریخ صدر اسلام و پس از آن، سعی مومنین بر حفظ حریت و آزادگی مسجد و عدم تعلق آن به دسته‌جات سیاسی و حزب‌بازی‌های رایج در عالم سیاست و مکانی بوده که امکان حضور برای کلیه مسلمانان فارغ از جنسیت - رنگ - نژاد - زبان - مذهب - قومیت - طبقه اجتماعی یا سیاسی و نظایر آن فراهم بوده است. از باب نمونه زمانی که در اقدامی غیردموکراتیک، محمدرضا پهلوی دستور به انحلال احزاب نظام سیاسی دو حزبی و ادغام آنها را به نام «حزب رستاخیز ملی ایران» - تحت این پوشش عوام‌فریبانه که وجود وحدت و همراهی نیروها با هدف و ایدئولوژی واحد مبتنی بر برنامه‌های توسعه و پیشرفت سیاسی و اقتصادی، سبب شکوفایی و تسریع در روند توسعه یافتگی نظام خواهد شد - صادر کرد و ایرانیان را بین عضویت در یک حزب یا اخذ گذرنامه و خروج از ایران مخیر نمود، مسجدیان با این دستور استبدادی که منجر به ایجاد خفقان در جامعه می‌گشت مبارزه و از مردم درخواست عدم عضویت را کردند.^۴ در این زمینه در گزارش شهربانی وقت آمده

۱. اگر امر به معروف و نهی از منکر هست غالباً از سوی شهروندان، خطاب به حکمرانان است نه عکس آن! لذا جایز است رعیت را که احتساب کنند با سلطان که پیامبر مهربانی فرمود: *افضلُ الجهادِ کلمهٌ عدلٌ عندَ امامٍ جائرٍ* (کنز العمال، ۵۵۷۶).

۲. برای مطالعه بیشتر در این زمینه رک: فاطمه صادقی، «سیاست‌زدایی از جامعه مدنی: تجربه سازمان‌های غیردولتی در دوره اصلاحات»، گفتگو، شماره ۷۴، (۵۸۳۱)، صص ۶۵-۴۵. همچنین برای آشنایی بیشتر با نظارت پیشینی و پسینی بر سمن‌ها در ایران رک: محمدحسین رمضانی قوام‌آبادی، «مطالعه تطبیقی وضعیت حقوقی سازمان‌های مردم‌نهاد در ایران و فرانسه؛ از تأسیس تا فعالیت»، مطالعات حقوق تطبیقی، دوره ششم، پاییز و زمستان، شماره ۲، (۴۹۳۱)، صص ۷۶۵-۱۴۵.

۳. برای مطالعه مصاحبه یکی از امامان جماعت مسجد درباره «لزوم فراجراحی بودن مسجد و عدم سیاسی کاری در آن» رک: گفتگو با شیخ علی واشقانی فراهانی، مسجد نبض نظام است، روزنامه اعتماد، سال سیزدهم، شماره ۳۴۵۲، مورخ ۸ بهمن ۱۳۹۴، ص ۸.

۴. خیرالله خیری اصل، نقش مسجد در پیروزی انقلاب اسلامی (به روایت اسناد)، چاپ اول (تهران: موسسه فرهنگی هنری و انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۹۲) ص ۴۹.

بود: «اعضای مجمع دین و دانش مسجد همت تجریش از ثبت نام در حزب رستاخیز ملی ایران خودداری، و اظهار می‌دارند ما به هیچ حزب و دسته‌ای بستگی نداریم».^۱ اما صحیح است که فقه سیاسی تشیع، کارکردهای سیاسی برای مسجد قائل است،^۲ اما نقد قدرت و تأثیرگذاری بر قدرت، مقوله‌ای متفاوت از سیاسی کاری یا کار سیاسی است. از قضا از اهداف اصلی تشکیل سمن‌ها - همانگونه که پیشتر سخن به میان رفت - ایجاد حلقه‌ای واسط میان ملت و دولت و انعکاس صدای مردم نزد مقامات عمومی است و نیل به این هدف جز با تأثیرگذاری بر قدرت محقق نمی‌شود. وانگهی قبح انجام فعالیت‌های ذاتاً سیاسی (مانند فعالیت‌های انتخاباتی، معرفی نامزد انتخابات، در اختیار قرار دادن ناعادلانه امکانات مسجد برای کاندیداهای جریانی خاص و...)، اگر نگوئیم برای مسجد بیشتر است، کمتر از سمن‌ها نیست.

۱-۳. برابری، آزادی پیوستن و خروج داوطلبانه اشخاص

از جمله شرایط تشکیل سمن‌ها مطابق ماده ۲ آیین‌نامه تشکل‌های مردم‌نهاد، تأسیس سازمان بر اساس اراده آزاد اشخاص و بدون الزام قانونی یا قضایی است. عضویت اجباری در سازمان با ماهیت آن منافات دارد و این همان وجه افتراق سمن با نظام‌های صنفی یا حرفه‌ای نظیر کانون و کلاست. نیک می‌دانیم که برابری، آزادی پیوستن و خروج داوطلبانه افراد، از مهمترین ویژگی‌های اشخاص حقوق خصوصی است. از این منظر مسجد، خواه از جهت آزادی افراد در ورود و فعالیت، خواه از جهت خروج اختیاری اعضا به سمن‌ها نزدیک است. در واقع، چه اعضای مسجد را موقوف علیهم آن - یعنی

۱. برای دیدن سند این گزارش رک: همان، ص ۲۱۳.

۲. برای مطالعه بیشتر در این باره رک: ۱- حسین جوان آراسته، «کارکرد مسجد در حکومت نبوی»، حکومت اسلامی، سال دوازدهم، دوره ۴۳، شماره اول، (۱۳۸۶)، صص ۱۵۲-۱۳۸. ۲- مجوبه اسماعیلی و دیگران، «بررسی کارکردهای مختلف مسجد در عصر صفویه»، پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی، سال چهل و ششم، پاییز و زمستان، شماره ۲، (۱۳۹۲)، صص ۱۷۲-۱۴۵. ۳- حسین مفتخری و فریرز سجادی، «مسجد و سیاست در عصر آل بویه»، مطالعات تاریخ فرهنگی؛ پژوهشنامه انجمن ایرانی تاریخ، شماره ۱۴، زمستان، سال چهارم، (۱۳۹۱)، صص ۱۵۸-۱۳۳.

عبادت کنندگان - بدانیم و چه مدیران و اعضای تشکیل دهنده مسجد،^۱ تغییری در فرض بالا ایجاد نشده و نسبت به هر دو گروه از اعضای مسجد، آزادی اراده حکمفرماست. از سوی دیگر گستردگی فعالیت در مساجد در پاره‌ای اوقات، «استخدام» افراد تمام‌وقت و مزدبگیر را موجب می‌شود. به نظر می‌رسد چنین مواردی را نباید موجب خروج مسجد از شمول سمن‌ها دانست. زیرا سمن‌ها نیز می‌توانند از اعضای نیمه‌داوطلب یا غیرداوطلب تحت شرایطی در کنار افرادی که کاملاً به نحو تبرعی و داوطلبانه فعالیت می‌نمایند بهره‌برند. خط قرمز در این زمینه عدم تبدیل سمن به موسسه‌ای انتفاعی یا تقسیم سود میان اعضاست. با همین استدلال است که وجود خادم غیرتبرعی و مشمول قانون کار^۲ توجیه می‌گردد و امکان پرداخت درصد ناچیزی از عواید موقوفه به متولی یا ناظر، باعث خروج مسجد از فهرست سمن‌ها نمی‌شود. چه اینکه فعالیت سایر اعضای مسجد نیز به نحو داوطلبانه و مبتنی بر اراده آزادانه است.

۴-۱. غیردولتی بودن

سمن‌ها بعنوان بخشی از جامعه مدنی بایستی مبنایی خودجوش و خواستگاهی مردمی داشته باشند.^۳ از این‌رو اشخاص حقوقی عمومی، نه به تنهایی حق تشکیل این دسته از سازمان‌ها را دارند و نه به انضمام اشخاص حقیقی یا حقوقی خصوصی. در تبصره ماده ۱ آیین‌نامه تشکل‌های مردم‌نهاد آمده است: «منظور از غیردولتی، عدم وابستگی به دولت و نهادهای حاکمیتی، عدم دخالت دولت و نهادهای حاکمیتی در تأسیس، اداره و استمرار و همچنین عدم فعالیت مقامات و مسئولان و کارکنان دولتی و نهادهای حاکمیتی با استفاده از جایگاه حقوقی خود بعنوان مؤسس یا عضو است». هرچند تصویب برخی قوانین و مقررات در دهه‌های اخیر و ورود دستگاه‌های اجرایی متعدد به

۱. نظیر متولی، هیأت امناء، امام جماعت، ناظر.

۲. با این وجود، یکی از شعب دیوان عدالت اداری با این استدلال عجیب که خدام مساجد، بیمه خویش فرما هستند، رابطه کارگر- کارفرمایی و قوانین و مقررات کار را بر آن‌ها حاکم ندانست. دادنامه ۷۲۶۰۰۶۱۰۹۰۷۹۹۰۲۹ مورخ ۲۹۳۱ شعبه ۶۱ دیوان عدالت اداری. ۷۱/۴/

۳. در تعریف «نهاد مدنی»، ماده ۱ آیین‌نامه تشکل‌های مردم‌نهاد، بیان می‌دارد: «نهاد مدنی، نهادی غیردولتی است که به منظور فعالیت در راستای توسعه اجتماعی، فرهنگی و سیاسی ایجاد شده یا می‌شود».

دو عرصه تأسیس و ساخت^۱ و اداره و مدیریت مسجد (مانند انتصابی بودن مدیران مسجد)، حکایت از استیلای قواعد حقوق عمومی داشته و مداخله دولت در مسجد را موجب شده و از منظر «واقعگرایانه» و «در عرصه عمل»، مساجد تا حدی از سنجه غیردولتی بودن خویش دور افتاده‌اند، اما این فاصله سبب نفی ماهیت اصلی آنان که همانا خصوصی بودن شخصیت حقوقی موقوفه مسجد است نشده و دست کم از منظر تئوریک و در ساحت نظر، میان کارکردهای «اصیل» و «سنتی» مسجد با سمن، همنشینی بیشینه وجود دارد. وانگهی با توجه به مفهوم مخالف تبصره مذکور، حضور برخی مقامات عمومی یا کارکنان دستگاه‌های اجرایی بعنوان مدیران مسجد، چنانچه به معنای استیلای دولت بر آن و دخالت در تصمیم‌گیری‌های این دو مکان عبادی نباشد، نمی‌تواند به زایل شدن وصف غیردولتی مسجد بینجامد.

۲. همنشینی حق‌ها و تکالیف سمن با کارکردهای مسجد

الف- انطباق حق‌ها

صرفنظر از اختلاف آرای که در باب صاحب حق شناختن اشخاص حقوقی - همانند اشخاص حقیقی - میان اندیشمندان فلسفه حقوق وجود دارد^۲ و برخی جهت ایجاد تعادل

۱. معصومه آباد، عضو کمیسیون فرهنگی- اجتماعی شورای شهر تهران در دوره چهارم، در پاسخ به سؤال خبرنگار ایلنا مبنی بر اینکه آیا شهرداری نمی‌تواند بجای کمک‌های میلیاردی برای ترمیم، تجهیز و بازسازی مساجد، به سازمان‌های مردم‌نهاد و انجمن‌هایی که پیرامون مسائل اجتماعی فعالیت می‌کنند نیز بودجه‌ای اختصاص دهد، پاسخ داد: «قدمت مساجد، اعتبار و رفت و آمدی که مردم به این مکان مقدس دارند، بر کسی پوشیده نیست و مساجد بعنوان یک تشکل دینی، همواره مورد توجه عموم مردم بوده است. اقشار آسیب دیده و آسیب‌پذیر جامعه دیدگاهی تقدس‌گونه نسبت به مساجد دارند و هر فرد آسیب دیده اگر جایی برای ماندن پیدا نکند، به مساجد پناه می‌برد و دلیل توجه شهرداری یا هر ارگان دیگری به مساجد از همین دیدگاه است و کمک به مساجد حتی در رقم‌های میلیاردی، ضروری‌تر از کمک به هرگونه انجمن یا سازمان مردم‌نهاد است»: کمک به مساجد ضروری‌تر از کمک به OGN‌ها است، روزنامه اعتماد، سال هشتم، شماره ۸۴۱۲، دوشنبه ۱۳۸۱/۰۱/۱۲، ص ۰۱.

۲. برای مطالعه بیشتر رک: محمد راسخ، «نظریه حق»، فصلنامه باروری و ناباروری، سال دهم، شماره ۴، (۱۳۸۸)، صص ۳۱۰-۳۰۸. همچنین برای دیدن نظری که حق و تکلیف مسلم و قطعی شرعی را متوجه اشخاص حقوقی نمی‌داند رک: محمد جعفری هرنیدی، «جایگاه شخصیت حقوقی»، پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی، پاییز، شماره ۱، (۱۳۸۴)، صص ۶۶-۵۱. برای دیدن نظری که قائل بر شباهت حقوق و تکالیف اشخاص حقوقی به حقیقی و صحت وقف توسط شخص حقوقی و عدم نیاز به قصد قربت برای وقف شخص حقوقی است رک: سید ابراهیم

میان دو گروه، پیشنهاد توجیه حقوق گروهی در سایه اشخاص حقیقی را مطرح می‌نمایند؛^۱ در نظام حقوقی ایران، حقوق اشخاص حقیقی که سمن‌ها قسمی از آن می‌باشند صراحتاً توسط مقنن به رسمیت شناخته شده و از این منظر تفاوتی میان آنان با اشخاص حقیقی (مگر حقوقی که بالذاته مخصوص انسان است) نمی‌باشد. از سوی دیگر، ماده ۲۹ آیین‌نامه تشکل‌های مردم‌نهاد، سمن‌ها را پس از ثبت از حقوقی نظیر «دیده‌بانی» و «نظارت» بر عملکرد سایر بخش‌های جامعه، «ارائه خدمات اجتماعی»، «برگزاری اجتماعات و راهپیمایی‌ها»، «دادخواهی» در مراجع قضایی و «انعقاد قرارداد و تفاهم‌نامه» برخوردار می‌داند که از قضا شباهت زیادی با کارکردهای مسجد دارد و در ادامه مورد واکاوی قرار گرفته‌اند.

۱-۲. حق بر دادرسی

۱-۱-۲. طرح دعوی یا دفاع از دعوی مطروحه

مطابق قواعد و تشریفات آیین دادرسی، خواهان دعوی ممکن است شخص حقوقی باشد. در این صورت طرح دعوی وفق اساسنامه شخص حقوقی، با شخص یا اشخاصی است که به نمایندگی از شخص حقوقی دارای حق امضا باشند. در این صورت دادرس باید با بررسی اساسنامه شخص حقوقی و آخرین تغییرات به عمل آمده و نحوه ثبت شخص حقوقی، به این مهم پی ببرد. درباره مسجد، وقف‌نامه حکم اساسنامه را داشته که ممکن است واقف، سمت نمایندگی موقوفه را به متولی سپرده باشد. در غیر این صورت می‌توان قائل به طرح شکایت از سوی امین یا امنای موقوفه به نمایندگی از شخص حقوقی مسجد- و با توجه به عدم تفکیک و تمایز میان شبستان و رقبات مسجد در حقوق موضوعه ایران- باید قائل به سمت متولی یا امنای موقوفه در هر دو قسمت عرصه مسجد گردید. به نظر می‌رسد دخالت ادارات اوقاف جهت طرح دعوی در مراجع قضایی تنها در جایی است که متولی یا امنای موقوفه به تکالیف قانونی یا قراردادی خود عمل ننموده و

حسینی و احسان سامانی، «وقف از سوی اشخاص حقوقی»، معرفت حقوقی، سال اول، بهار و تابستان، شماره ۳، (۱۳۹۱)، صص ۶۸-۵۱.

۱. جعفر شفیعی سردشت، پیشین، ص ۳۳.

منافع موقوفه در شرف تفویت است.^۱ با این وجود حتی می‌توان در این فرض نیز دخالت مستقیم اوقاف بعنوان نماینده دولت در طرح دعوی به نمایندگی از موقوفه را زیر سؤال برد و به نحو دیگری ارائه طریق نمود. بدین ترتیب که بنابر اختیارات مصرحه قانونی، سازمان اوقاف می‌تواند در چنین مواردی فوراً اقامه دعوی را از اشخاص «جدیدالانتصاب» تقاضا نماید.^۲

۲-۱-۲. تعقیب دعوای عمومی

با وضع ماده ۶۶ قانون آیین دادرسی کیفری در سال ۹۲ و انجام اصلاحاتی تأمل برانگیز در سال ۹۴، سازمان‌های مردم‌نهادی که اساسنامه آنها در زمینه حمایت از اطفال و نوجوانان، زنان، اشخاص بیمار و دارای ناتوانی جسمی یا ذهنی، محیط زیست، منابع طبیعی، میراث فرهنگی، بهداشت عمومی و حمایت از حقوق شهروندی است، می‌توانند نسبت به جرایم ارتكابی در زمینه‌های فوق اعلام جرم و در تمام مراحل دادرسی شرکت کنند.^۳ البته تا پیش از انجام اصلاحات سال ۴۹، سازمان‌های مردم‌نهاد می‌توانستند علاوه بر شرکت در تمام مراحل دادرسی جهت اقامه دلیل، نسبت به آرای مراجع قضایی نیز اعتراض کنند که این حق در اصلاحات جدید، بدون توجه خاصی سلب گردید.^۴ با این

۱. مانند آنکه اداره اوقاف و امور خیریه غرب تهران به تصور اینکه موقوفه «اسداله سیف زاده» در معرض تعدی و تفریط است، به تصدی و نمایندگی از موقوفه مزبور طرح دعوی نمود. رک: دادنامه شماره ۹۴۰۹۹۷۰۲۲۶۸۰۰۶۸۴ مورخ ۱۳۹۴/۷/۲۶ شعبه ۸ دادگاه عمومی حقوقی شهید بهشتی تهران.

۲. به موجب ماده ۱ آیین‌نامه نحوه انتخاب و برکناری، شرایط و حدود اختیارات و وظایف امین یا هیأت امنای اماکن مذهبی و موقوفات، سازمان اوقاف می‌تواند برای اماکن مذهبی و نیز موقوفاتی که متولی ندارد، در هر مورد هیأت امنایی انتخاب نماید. به موجب بند و ماده ۷ این آیین‌نامه، طرح دعوی و دفاع از حقوق اماکن مذهبی و تعقیب دعوای مطروحه له یا علیه آنها، از وظایف امین یا هیأت امنای است.

۳. برای مطالعه بیشتر رک: غلامحسن کوشکی، «سازمان‌های غیردولتی: از انفعال تا مشارکت رو به فعال در تعقیب دعوای عمومی (با نگاهی به قانون آیین دادرسی کیفری)»، پژوهش حقوق کیفری، سال دوم، پاییز، شماره ۴، (۱۳۹۲)، صص ۸۶-۶۵.

۴. همچنین به موجب بند پ ماده ۳۸ قانون احکام دائمی برنامه‌های توسعه کشور، مصوب ۱۳۹۵/۱۱/۱۰ مجلس شورای اسلامی، سازمان‌های مردم‌نهاد در صورتی می‌توانند از حق مذکور در ماده ۶۶ قانون آیین دادرسی کیفری استفاده کنند که از مراجع ذیصلاح قانونی ذیربط مجوز اخذ کنند و اگر سه مرتبه متوالی اعلام جرم یک سازمان

وجود صرف وضع چنین ماده‌ای در حقوق موضوعه ایران را بایستی به فال نیک گرفت.^۱ شاید در نگاه نخست و با فرض پذیرش مسجد به مثابه سمن، سنخیتی میان موضوعات مندرج در ماده ۶۶ ق.آ.د.ک، با اساس فعالیت و فلسفه تأسیس اماکن دینی و عبادی مشاهده ننمود، اما باتوجه به کارکردهای مختلفی که - دست کم در فقه شیعه - برای مسجد برشمرده شده و سیر تطور تاریخی این نهاد نیز موید این معناست، می‌توان کارویژه «حمایت از حقوق شهروندی» در زمینه حقوق و آزادی‌های دینی و مذهبی را در زمره فعالیت‌های دادخواهی مسجد دانست. چه اینکه وقف‌نامه، حکم اساسنامه را داشته و مسجد، وقف عام و بر جهات عمومی است و چه مطالبه‌ای مهمتر از تضمین و صیانت از حق بر عبادت و حق بر اجرای مناسک دینی.

۳-۱-۲. میانجیگری و داوری

باتوجه به وضع آیین‌نامه میانجیگری در امور کیفری که ابتدا در تاریخ ۴۹۳۱/۹/۸ و در اجرای ماده ۴۸ ق.آ.د.ک مصوب ۲۹ به تصویب رییس قوه قضاییه و سپس در تاریخ ۵۹ با اصلاحاتی به تصویب هیأت وزیران رسید، می‌توان در صورت تلقی مسجد به ۸۲/۷/۱۰۰ متابه سازمان‌های مردم‌نهاد، از ظرفیت آنان جهت حصول صلح و سازش میان بزه‌دیده و متهم بهره برد. به موجب آیین‌نامه اخیرالذکر، میانجیگر می‌تواند شخص حقیقی یا حقوقی باشد که فرایند گفتگو و ایجاد سازش را میان طرفین امر کیفری، مدیریت و تسهیل می‌نماید.^۲ موسسه میانجیگر نیز مطابق قوانین و مقررات حاکم بر موسسات غیرتجاری اقدام می‌نماید. تجربه وجود «دکه القضا» در مسجد جامع کوفه در قرن نخست هجری را در همین راستا می‌توان ارزیابی نمود.

مردم نهاد در محاکم صالحه به طور قطعی رد شود، برای یک سال استفاده از حق مذکور در ماده ۶۶ قانون ذکر شده، محروم می‌شوند.

۱. همچنین در قسمت پایانی ماده ۴۵ منشور حقوق شهروندی ریاست جمهوری، به حق دسترسی سازمان‌های مردم‌نهاد به دادگاه‌های صالح، جهت دادخواهی درباره نقض حقوق شهروندی اشاره شده است.

۲. بند ۱ ماده ۱ آیین‌نامه میانجیگری در امور کیفری، مصوب ۱۳۹۵/۷/۲۸ هیأت وزیران.

۲-۲. دیده‌بانی و نظارت بر دولت

سمن‌ها از مهمترین نهادهای موثر در اجرای اصل هشتم قانون اساسی ایران و اعمال نظارت مردم بر دستگاه‌های اجرایی و نهادهای دولتی می‌باشند. چه، فلسفه اصلی ایجاد سازمان‌های مردم‌نهاد در وهله نخست، آفرینش تشکیلاتی مردمی و خارج از سیستم قدرت عمومی جهت تحدید قدرت و مقابله با سرکشی‌ها و ترکتازی‌های دستگاه حاکمه بوده است.^۱ از این رو می‌توان مسجد را به مثابه پایگاهی برای نقد قدرت و انتقال و انعکاس صدای اعتراضی مردم تصور نمود^۲ که همچون دستگاهی نظارتی مانند آموودزمان در اروپا و سازمان بازرسی در ایران؛ هر زمان که تخلف، جرم، سوء جریان اداری و مالی و یا انحراف مقامات عمومی را مشاهده نمود همچون جارچیان، فریاد عدالت و دادخواهی سر دهد^۳ و قامت منحرف خاطیان را با شمشیر انتقاد و مطالبه راست گرداند. همچنانکه در مسجد کوفه زمانی که جناب خلیفه دوم «در زمان خلافت خود خطبه می‌کرد... پس گفت: ... اگر من بر خلاف سیرت عدل و حق با شما زندگانی نمی‌کنم، شما چه می‌کنید؟ اصحاب گفتند: اذن قَوْمَنَا كَ تَقْوِيمِ الْقَدْحِ: یعنی آن زمانی که کجی کنی، تو را همچنان راست گردانیم که نیزه تراشیده را راست می‌گردانند؛ یعنی تو

۱. پر واضح است در ایران این کارویژه در مسجد به مراتب بیش از کلیسا، کنیسه و آتشکده مورد تأکید و توجه بزرگان دینی بوده است.

۲. از زمان‌های دور، مسجد مکانی جهت اعتراض به سیاست‌های حکمرانان بود. گاه کسی به مسجد در می‌آمد و فریادی بر فرمانروایی می‌زد که بر سر منبر بود. مذمت حکمرانان بر منبر نیز معمول بود: احمد صدر حاج سید جوادی و دیگران (زیر نظر)، *دایره المعارف تشیع*، جلد ۱۵ (مأثر- مینوی) (تهران: حکمت، چاپ اول، ۱۳۹۴) ص ۲۸۹.

۳. از جمله حاج سید موسی شبیری زنجانی، مرجع معاصر، از قول مرحوم حاج سیدرضا زنجانی نقل کردند که می‌گفت: «در قدیم، مردم زنجان برای آنکه فریاد دادخواهی و تظلمشان را به گوش اولیای امور برسانند، جمع می‌شدند و بالای مناره‌ها و مأذنه مسجد سید زنجان می‌رفتند و با صدای بلند "یا حق" می‌کشیدند. غریو "یا حق" آنها که به نشانه استنصار و درخواست کمک انجام می‌گرفت، بسیار مهیج بود و توجه همگان را جلب می‌کرد» یا «... اذان نیمه شب آن خیاط هوشمند در عصر متوکل عباسی برای رساندن فریاد تظلم یک فرد ستم‌دیده به گوش خلیفه نیز در تاریخ مشهور است». رک: علی ابوالحسنی (مُنْدِر)، *کارنامه شیخ فضل الله نوری، پرسش‌ها و پاسخ‌ها* (تهران: مطالعات تاریخ معاصر ایران، چاپ سوم، ۱۳۸۵) ص ۶۲.

را احتساب کنیم و نصیحت نماییم»^۱ و این همه در فضای عمومی مسجد رخ داد. از این رو مسجد می‌تواند نقش شگرفی در بازگویی رسوایی‌ها و فسادهای اخلاقی و اقتصادی و افشاگری نسبت به مظاهر تباهی‌های مالی نظیر وجود رانت - پارتی‌بازی - عدم رعایت شایسته‌سالاری در دستگاه‌های اجرایی و نهادهای دولتی و تشریح آنها بر روی منابر برای مردم داشته باشد.

۲-۳. از اعلام تحریم نوشیدن پسی و کوکاکولا تا نصب و پخش اعلامیه در مساجد

از نقش رهبران مذهبی در اماکن دینی و عبادی در انجام مبارزات منفی خودجوش توسط شهروندان در پیش از انقلاب اسلامی ایران نباید به سادگی گذشت. آنان از محبوب‌ترین و نافذترین گروه‌های اجتماعی در ایران بودند که با در اختیار داشتن مسئولیت موقوفات، تولید آستان‌ها و اماکن عبادی، حرم‌های مذهبی، اغلب دولت‌ها را به کرنش در برابر خود وادار می‌نمودند.^۲ در این زمینه می‌توان به تحریم نوشیدن (مصرف) نوشابه‌های پسی و کوکاکولا به نشانه مخالفت و بیان اعتراض به سیاست‌های خارجی دولت از طریق پخش اعلامیه در مسجد خاوران مسگرآباد اشاره نمود.^۳ همچنین رژیم شاهی جهت فراموش کردن نام و یاد فعالان آزادیخواه و محبوب از اذهان عمومی جامعه به نحو غیر مستقیم نسبت به «ممنوع التصویری» و «ممنوع الاسم» کردن آنها اقدام و حساسیت شدیدی نسبت به آوردن نام و خاطره‌ای از ایشان در مساجد داشت. با این وجود نمازگزاران سعی می‌نمودند به طرق مخفیانه و از طریق سنگر مسجد نسبت به توزیع عکس، مصاحبه و بیانیه‌های چنین افراد شاخصی اقدام نمایند. نصب اعلامیه‌های بزرگ مقابل درب مساجد قبا، ارک، خاوران و چیزر، نسبت به فاجعه آتش‌سوزی سینما رکس

۱. فضل الله روزبهان خنجی اصفهانی، *سلوک الملوک*، ترجمه محمد علی موحد (تهران: خوارزمی، چاپ اول، ۱۳۶۴) ص ۱۸۳.

۲. برای مطالعه بیشتر رک: الف - شهرزاد شریعتی و مهدی عباسی شاهکوه، «دولت و مشکله کنترل اجتماعی در ایران»، دولت پژوهی، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره یکم، زمستان، شماره ۴، (۴۹۳۱)، صص ۷۰۲ - ۸۹۱ و صص ۷۰۲ - ۵۰۲. ب - جان ملکم، *تاریخ ایران*، ترجمه میرزا اسماعیل حیرت (تهران: انتشارات فرهنگسرای یساوولی، ۲۶۳۱) ص ۱۴۵.

۳. برای دیدن سند گزارش رییس سازمان اطلاعات و امنیت تهران رک: خیرالله خیری اصل، پیشین، ص ۲۷۹.

آبادان از دیگر مواردی است که حکایت از نقش مساجد در بیان اعتراضات و انتقادات مردمی داشت.^۱

۲-۴. سخنرانی‌های امامان جماعت مساجد در نقد سانسور دولتی رسانه‌ها نمونه‌های فراوانی از نقش مسجد به مثابه سازمانی مردم‌نهاد در پیش از انقلاب ۷۵ وجود دارد که بیانگر قدرت معنوی چنین اماکنی در بسیج توده‌های مردمی، افزایش خودآگاهی و بینش اجتماعی و انجام مبارزات مدنی در راه تحقق دموکراسی و آزادی‌خواهی و استقلال است.

برای نمونه سخنرانی مرحوم محمدتقی فلسفی در مسجد ارک در تاریخ ۱۳۴۱/۹/۹ از این قبیل است. فلسفی در این مسجد از روش استبدادی رژیم سیاسی پهلوی انتقاد و آنان را به سلب حقوق و آزادی‌های اساسی مردم متهم نمود: «... در ایران، مجلس... مرده... قانون اساسی مرده. یک مشت بی‌حیثیت که در دستگاه تسلط پیدا کرده‌اند... با اتکا به [نیروهای نظامی]، تمام حقوق و آزادی‌های مردم را سلب کرده‌اند...»^۲ این سخنرانی در انتقاد به اعمال استبداد و سانسور و نقض حق بر آزادی بیان در رژیم پهلوی حکایت دارد و در عین حال نشان از آن دارد که مسجد کانونی علیه خفقان و استبداد بوده است. وی در سخنرانی دیگری در همان مسجد مورخ ۱۳۳۱/۹/۷، گفته بود: «دولت [دولت] هرگز اجازه نداده است که صدای مردم مسلمان ایران در جراید درج و در رادیو پخش شود... ولی... با همه دقت‌ها و سانسور جراید که از طرف دولت [دولت] به عمل می‌آید، ما به هر عنوانی که باشد صدای خود را به گوش جهانیان خواهیم رساند».^۳ همچنین ایشان در یکی از سخنرانی‌های خود در شب عاشورا در مسجد آذربایجانی‌ها عنوان کردند: «امشب در این منبر، دولت [دولت] را استیضاح ملی می‌کنم».^۴ فلسفی در این سخنرانی، دولت را به جهاتی نظیر تخلف از قانون، سانسور خواسته‌های مردم در رادیو و مطبوعات، کنترل چاپخانه‌ها، جلوگیری از پخش اعلامیه‌های مراجع، امنیتی کردن فضای عمومی جامعه،

۱. رک: همان، صص ۷۸-۷۵.

۲. همان، صص ۲۴-۲۳.

۳. همان، ص ۲۴.

۴. همان، ص ۳۲.

برخورد سرکوب‌گرایانه با مخالفین، محبوس نمودن مردم بی‌گناه و سلب آزادی‌های قانونی آنها به باد شدیدترین انتقادات گرفت و مردم حاضر در مراسم عزاداری مسجد با فریاد «صحیح است»، گفته‌های وی را تأیید می‌نمودند.^۱ بیدادگری در مساجد ادامه داشت و مسجدی‌ها از هر فرصتی برای انتقاد از فقدان آزادی بیان استفاده می‌کردند. از جمله شیخ غلامحسین جعفری همدانی در مسجد جامع تهران در سخنرانی خود صراحتاً از سانسور منابر توسط مقامات قدرت عمومی انتقاد می‌کند: «... از یک طرف تلفن می‌زنند و تهدید می‌نمایند و از طرف دیگر مأمور می‌فرستند که حق صحبت کردن نداری...».^۲

۳. حق برگزاری اجتماعات

شهروندانی که دارای مشترکات دینی، مذهبی و فرهنگی می‌باشند، می‌توانند در مسجد گردهم جمع شده و با پدید آوردن شخصیت حقوقی مستقل از بدنه دولت، پیام خود را به نحو رسا و شفاف به گوش مقامات عمومی رسانند. مثل قدیمی پارسی «یک دست صدا ندارد»^۳ بیانگر همین نکته ظریف است. زیرا دولت هرگز صدای انفرادی مردم را نمی‌شنود! اما اماکن عبادی بخوبی از ظرفیت تشویق و ترغیب شهروندان به مشارکت بیشتر و اعمال نظارت عمومی بر دولت برخوردارند و می‌توانند مقامات عمومی را وادار به موضع‌گیری، پاسخگویی و شفافیت در امور اداری و مالی کنند.

دست‌کم در شرایط منطقه‌ای و ژئوپلیتیک ایران و نیز حساسیت‌های گاه‌افراطی نسبت به تشکلات سازمان‌های غیردولتی، اماکن عبادی نظیر مسجد می‌توانند انعکاس صدای ملت بوده و گام‌های استواری را در رفع اختلافات قومی، مذهبی و نژادی برداشته و با سرلوحه قراردادن «منفعت» و «خیر عمومی»، سبب ارتباط بیشتر اقشار مختلف جامعه با دولت شوند. وانگهی کارکرد مسجد، غیرسیاسی و فارغ از جناح بندی‌های سیاسی است و می‌تواند نقش شگرفی را در ایجاد وحدت میان مذاهب مختلف و گروه‌های مذهبی مختلف شیعه و فرق اهل تسنن ایفا نمایند و از آنجا که از مهمترین کارکردهای

۱. برای مطالعه بیشتر در این زمینه رک: روح الله حسینیان، سه سال ستیز مرجعیت شیعه در ایران (۱۳۴۳-۱۳۴۱)

(تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۷) صص ۳۱۳-۳۰۶.

۲. برای دیدن سند گزارش این سخنرانی رک: خیرالله خیری اصل، پیشین، ص ۱۵۳.

۳. ضرب المثلی ایرانی.

سازمان‌های غیردولتی بعنوان یکی از جوامع مدنی، مشارکت در اموری است که دولت علاقه چندانی به انجام آنها ندارد و یا دخالت دولت در آن تنش زاست (از جمله موضوع اختلاف میان مذاهب اسلامی با یکدیگر)، مسجد با سهولت بیشتری می‌تواند خواسته نژادها و مذاهب مختلف را دریابد و به نقطه مطلوب برساند.^۱

۴. انعقاد قرارداد

همانطور که سمن‌ها مطابق اساسنامه خود و وفق حقوق موضوعه ایران، حق انعقاد قراردادهای تصدی‌گرایانه و غیرحاکمیتی دارند، مساجد نیز می‌توانند برای استمرار و تدوام فعالیت‌های خود به انعقاد انواع قراردادهای تجاری نظیر قرارداد اجاره رقبات و کار با کارگر یا غیرانتفاعی^۲ بپردازند. به دیگر سخن با پذیرش شخصیت حقوقی برای موقوفه در قانون تشکیلات و اختیارات سازمان حج و اوقاف و امور خیریه، مسجد از سازمان حقوقی با حقوق و تکالیف و دارایی مشخص برخوردار است و طبعاً رقبات، جزء «دارایی» آنان محسوب شده؛^۳ می‌توانند به نام خود افتتاح حساب بانکی نمایند و بستانکار، بدهکار یا طرف قرارداد با اشخاص شوند.

۱. علاوه بر حق‌های مطرح شده، به نظر می‌رسد می‌توان از حق سمن‌ها درباره تعامل با یکدیگر و سازماندهی و تشکیل فدراسیون‌های منطقه‌ای و جهانی در موضوعی خاص (نظیر مسائل دینی و عبادی) سخن گفت. در ماده ۲۲ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی به حق بر تشکیل مجامع و نهادهای جمعی اشاره شده است. بر این اساس مجموع برخی مساجد برخی کشورهای منطقه، می‌توانند با گره خوردن به یکدیگر تشکیل نهاد دینی واحدی دهند.

۲. مانند قراردادهای آموزشی، فرهنگی، ورزشی و هنری.

۳. در نتیجه این استدلال که رقبات موقوفه خود دارای شخصیت حقوقی جداگانه، جدای از مسجد می‌باشند، پذیرفته شدنی نیست. در بند ۱۸ دستورالعمل مربوط به تعاریف و اصطلاحات مندرج در آیین‌نامه اجرایی قانون تشکیلات و اختیارات سازمان حج و اوقاف و امور خیریه، مصوب ۶۵/۳/۲۷ سرپرست سازمان حج و اوقاف، در تعریف رقبه آمده است: «رقبه عبارت است از یک واحد ملکی غیرمنقول. هر موقوفه یا مکان مذهبی ممکن است دارای یک یا چند رقبه باشد». به نظر می‌رسد بهتر است در تبصره ماده ۳ آیین‌نامه اجرایی قانون تشکیلات و اختیارات سازمان حج و اوقاف و امور خیریه مصوب ۶۵/۲/۱۰ هیأت وزیران، واژه رقبه حذف شود. زیرا مسجد، خود موقوفه است و نه رقبه موقوفه! از این رو، طرح دعوی له یا علیه مسجد، به طرفیت شخص حقوقی مسجد به عمل می‌آید، ولو راجع به رقبات آن و نیازی به طرح دعوی جداگانه برای رقبات مسجد نیست. زیرا رقبات مسجد، جزئی از دارایی شخص حقوقی مسجد است.

ب- انطباق تکالیف

رشد فزاینده سمن‌ها در اواخر دهه هفتاد و اوایل دهه هشتاد شمسی، نگاه منفی مبنی بر توطئه‌آمیز بودن حمایت سازمان ملل متحد از تأسیس این سازمان‌ها به منظور تسریع فرایند جهانی شدن اقتصاد بازار آزاد و مآلاً تسهیل سلطه ابرقدرت‌ها، انحراف برخی سازمان‌ها از اهداف اولیه و ورود به عرصه‌های اقتصادی و سیاسی، همه و همه موجب گردید تا مقامات عمومی در ایران، سیاست «درب‌های بسته» را نسبت به فعالیت سمن‌ها اتخاذ نمایند و از این‌رو بیشتر فعالیت‌های خیرانه و امدادی در ایران به سمن‌های سازمان‌یافته دولتی (SOGNOG) یا به تعبیری دیگر، موسسات عمومی غیردولتی - که غلطی مصطلح است - واگذار گردید.^۱

سوء استفاده برخی سمن‌ها از جایگاه مردمی خود، تجاوز از حدود صلاحیت‌ها و اختیارات (اساسنامه)، ورود به بخش اقتصادی و سیاسی، اخلال در امنیت داخلی و خارجی کشور و... از مواردی است که لزوم نظارت دولت بر سمن‌ها را توجیه و تقویت می‌نماید. بنظر می‌رسد آنچه بیش از همه نیازمند مداخله و نظارت دولت البته از نوع «حداقلی» است، دغدغه عملکرد مالی سمن‌ها و ممنوعیت تقسیم سود و دارایی میان اعضاست.^۲ از این‌رو تکلیف سمن‌ها به ارائه گزارش عملکرد اجرایی و مالی به منظور پیشگیری از بروز فساد اداری و مالی، منطقی و ضروری به نظر می‌رسد. بر این اساس مطابق آیین‌نامه اجرایی تأسیس و فعالیت سازمان‌های غیردولتی، سمن‌ها مکلف شده بودند گزارش عملکرد اجرایی و مالی سالانه خود را حداکثر تا دو ماه پس از پایان هر سال مالی به مرجع نظارتی مربوط و نیز در طی سال، سایر گزارش‌های عملکرد اجرایی و مالی را بنا به درخواست مرجع یادشده، حسب مورد ارائه و همچنین نسبت به انتشار خلاصه‌ای از گزارش سالانه مذکور برای «اطلاع عموم» در محدوده جغرافیایی فعالیت خود اقدام کنند.^۳ در آیین‌نامه جدید، مقوله نظارت بر فعالیت‌ها و عملکرد تشکل‌های ملی و منطقه‌ای و اعلام نظر در باب تخلف‌ها و گزارش‌های رسیده از عملکرد تشکل‌ها به

۱. نظیر هلال احمر و کمیته امداد امام خمینی.

۲. صرف‌نظر از ایران که نگاه امنیتی و سیاسی به سمن‌ها، با چاشنی زیادی همراه بوده و هست.

۳. ماده ۵ آیین‌نامه اجرایی تأسیس و فعالیت سازمان‌های غیر دولتی.

شورای ملی واگذار شده است.^۱ فراهم ساختن موجبات بازرسی اسناد و مدارک سمن‌ها توسط بخش‌های نظارتی دولت - بی‌آنکه به استقلال و آزادی عمل آنها خدشه‌ای وارد آید - بستر شفافیت، پاسخگویی و مسئولیت‌پذیری هر چه بهتر و بیشتر آنان را موجب می‌گردد.

شبهه همین تکلیف نسبت به مسجد وجود دارد. ادارات تحقیق به موجب ماده ۱۴ قانون تشکیلات و اختیارات سازمان حج و اوقاف و امور خیریه، موظفند همه ساله از متولیان و امنای وقف و اماکن مذهبی (از جمله مسجد)، صورت‌حساب درآمد و هزینه را مطالبه نمایند.^۲ صورت‌حساب مزبور باید حداکثر ظرف سه ماه بعد از ابلاغ در قبال اخذ رسید به اداره تحقیق یا اداره اوقاف مربوطه تسلیم شود.^۳

نتیجه‌گیری

۱- تلاش نویسندگان در این نوشتار، انطباق حداکثری مولفه‌های مسجد با سنجه‌های سازمان‌های مردم‌نهاد است و نشان داده شد چنانچه ویژگی اصلی سمن‌ها را در «غیرانتفاعی بودن»، «غیر دولتی بودن»، «غیر سیاسی بودن» و «عضویت و فعالیت داوطلبانه» خلاصه نماییم، مسجد به شرط استقرار در «وضعیت مطلوب» خود با سنجه‌های مذکور تا حد زیادی سازگاری دارد. باری؛ اگر رویکردمان به مسجد بسان سایر اماکن عبادی موجود در ادیان جهانی (نظیر معابد مردمان آسیای شرقی) باشد، در این صورت پر کردن خلاءهای موجود میان دولت و مردم، چندان در زمره کارویژه مسجد محسوب نمی‌گردد؛ اما چنانچه مسجد را همچنان که در فقه شیعه بدان تأکید شده، دارای کارکردهای اجتماعی و فرهنگی دانست، داشتن چنین انتظاراتی از آن بجاست. در ایران

۱. بند ۸ ماده ۸ آیین‌نامه تشکل‌های مردم‌نهاد.

۲. ادارات اوقاف، اشخاص ذی نفع و اماکن مذهبی اسلامی (نظیر مسجد)، می‌توانند پس از ابلاغ نظر شعبه تحقیق (مرکب از دو قسمت حقوقی و حسابرسی)، اعتراض خود را در دادگاه‌های دادگستری طرح نمایند: (ماده ۵۱ قانون تشکیلات و اختیارات سازمان حج و اوقاف و امور خیریه). چنین دعوی‌ای که به طرفیت متولی، ادارات اوقاف و یا اشخاص ممکن است مطرح گردد، تابع قواعد عمومی راجع به دعوی حقوقی است و ملازمه با محل استقرار شعب تحقیق صادرکننده رأی ندارد: رأی وحدت رویه هیأت عمومی دیوان عالی کشور، شماره ۲۱۶، مورخ

۸۱/۰۱/۵۷۳۱

۳. ماده ۲۵ آیین‌نامه اجرایی قانون تشکیلات و اختیارات سازمان حج و اوقاف و امور خیریه.

به جهت نارسایی حلقه‌های واسط میان مردم و فرمانروایان، از دست دادن ظرفیت مساجد به مثابه عامل کاهنده شکاف میان دولت و شهروند، خطایی استراتژیک است. کما اینکه تبصره ۳ ماده ۲ آیین‌نامه تشکل‌های مردم نهاد، «هیأت‌های مذهبی» را مصداق تشکل مردم‌نهاد نپنداشته و از شمول آیین‌نامه مذکور خارج ساخته است.

۲- سمن‌ها حق دارند بخشی از هزینه‌های خود را از طریق دریافت هدیه، اعانه، هبه، وقف و حبس از اشخاص حقیقی و حقوقی تأمین نمایند. اما چگونگی و میزان چنین کمک‌هایی که می‌تواند از طریق بخش دولتی نیز باشد، نباید به نحوی باشد که به وابستگی سازمان مردم‌نهاد بینجامد و آن را به بلندگوی سیاست‌های برخی از نهادهای دولتی تبدیل و رُل مُبلغ، مروج و پمپاژکننده ایده گروه یا جریانی خاص را بازی نماید. از همین رو بود که از دیرباز از استقلال حوزه‌های علمیه و مساجد سخن به میان می‌آمد. اما اتکای فراوان مساجد در سال‌های اخیر به کمک نهادهای عمومی نظیر شهرداری‌ها، سازمان اوقاف، مرکز رسیدگی به امور مساجد، سازمان تبلیغات اسلامی و وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، دست نیاز دراز نمودن مرتب و مکرر مسئولان مسجدی - که بیشتر ریشه در ساخت مساجد غیرمردمی و صرف اتکا به کمک نهادهای دولتی دارد - به خودجوش بودن این نهاد، خدشه اساسی وارد کرده به گونه‌ای که بخشی از مخالفان تلقی مسجد به مثابه سازمانی مردم نهاد، این نقطه ضعف را دلیلی بر صحت ادعای خود می‌پندارند. آنچه در این میان مهم است مخالفت با کمک‌های دولتی به سمن‌ها و البته مساجد نیست بلکه اساساً می‌توان حمایت دولت در جهت تقویت «جامعه مدنی» را تشویق و ترغیب نمود، اما سازوکار این حمایت‌ها را می‌توان در دو مفهوم خلاصه نمود: «بدون تبعیض» و «بدون چشم داشت» باشد!

ORCID

Keyvan Sedaghati <http://orcid.org/0000-0002-7394-856x>

Ali Faghih Habibi <https://orcid.org/0000-0003-0000-4116>

منابع

کتاب‌ها

- ابوالحسنی (مُنذر)، علی، کارنامه شیخ فضل الله نوری، پرسش‌ها و پاسخ‌ها، چاپ سوم (تهران: مطالعات تاریخ معاصر ایران، ۱۳۸۵).
- اسپوزیتو، جان ال، دایره المعارف جهان نوین اسلام، ترجمه و تحقیق: حسن طارمی راد و دیگران، چ اول، جلد ۴ (تهران: نشر کتاب مرجع و نشر کنگره)، (حروف ل - ی)، ۱۳۹۱.
- حسینیان، روح الله، سه سال ستیز مرجعیت شیعه در ایران (۱۳۴۳-۱۳۴۱)، چاپ اول (تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۷).
- خیری اصل، خیرالله، نقش مسجد در پیروزی انقلاب اسلامی (به روایت اسناد)، چ اول (تهران: موسسه فرهنگی هنری و انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۹۲).
- روزبهان خنجی اصفهانی، فضل الله، سلوک الملوک، ترجمه محمد علی موحد، چاپ اول (تهران: خوارزمی، ۴۶۳۱).
- شفیع سردشت، جعفر، حقوق و تکالیف سازمان‌های غیردولتی در نظام حقوقی ایران، چاپ اول (تهران: ریاست جمهوری، معاونت تحقیقات، آموزش و حقوق شهروندی، ۱۳۹۱).
- صدر حاج سید جوادی، احمد و دیگران (زیر نظر)، دایره المعارف تشیع، چاپ اول، جلد ۱۵ (مآثر - مینوی)، (تهران: حکمت، ۱۳۹۴).
- ملکم، جان، تاریخ ایران، ترجمه میرزا اسماعیل حیرت (تهران: انتشارات فرهنگسرای یساولی، ۱۳۶۲).

مقاله‌ها

- امیر کواسمی، ایوب، «علل رشد فزاینده سازمان‌های غیردولتی»، سیاست خارجی، سال بیست و سوم، شماره ۱، (۱۳۸۸).
- جعفری هرندی، محمد، «جایگاه شخصیت حقوقی»، پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی، پاییز، شماره ۱ (۱۳۸۴).
- جوان آراسته، حسین، «کارکرد مسجد در حکومت نبوی»، حکومت اسلامی، دوره ۴۳، سال دوازدهم، شماره اول، (۱۳۸۶).
- حسین مفتخری و فربرز سجادی، «مسجد و سیاست در عصر آل بویه»، مطالعات تاریخ فرهنگی؛ پژوهشنامه انجمن ایرانی تاریخ، شماره ۱۴، زمستان، سال چهارم، (۱۳۹۱).

- حسینی، سید ابراهیم و سامانی، احسان، «وقف از سوی اشخاص حقوقی»، معرفت حقوقی، سال اول، بهار و تابستان، شماره ۳، (۱۳۹۱).
- حقی، محمدعلی، «فرایند تشکلهای در توسعه اجتماعی و اقتصادی ایران»، در: مجموعه مقالات نقش و جایگاه سازمانهای غیردولتی در عرصه فعالیت‌های ملی و بین‌المللی، تهران: دفتر مطالعات و تحقیقات سیاسی وزارت کشور، (۱۳۸۰).
- راسخ، محمد، «نظریه حق»، فصلنامه باروری و ناباروری، سال دهم، شماره ۴، (۱۳۸۸).
- رمضانی قوام آبادی، محمدحسین، «مطالعه تطبیقی وضعیت حقوقی سازمان‌های مردم‌نهاد در ایران و فرانسه؛ از تأسیس تا فعالیت»، مطالعات حقوق تطبیقی، دوره ششم، پاییز و زمستان، شماره ۲، (۴۹۳۱).
- سعیدی، محمدرضا، «مشارکت سازمان‌های غیردولتی در برنامه‌های میان مدت توسعه در ایران»، پژوهش، شماره ۶، (۱۳۸۲).
- شریعتی، شهرروز و عباسی شاهکوه، مهدی، «دولت و مشکله کنترل اجتماعی در ایران»، دولت پژوهی، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره یکم، زمستان، شماره ۴، (۱۳۹۴).
- صادقی، فاطمه، «سیاست زدایی از جامعه مدنی: تجربه سازمان‌های غیردولتی در دوره اصلاحات»، گفتگو، شماره ۴۷، (۱۳۸۵).
- صادقی، مریم، «سازمان‌های غیردولتی در نگاه تطبیقی»، ندای صادق، شماره ۴۰، (۱۳۸۴).
- عسکری، پوریا، «مناسبات سازمان ملل متحد و سازمان‌های غیردولتی در آینه تغییر»، دو فصلنامه پژوهش‌های حقوقی، شماره ۱۵، (۱۳۸۸).
- کوشکی، غلامحسین، «سازمان‌های غیردولتی: از انفعال تا مشارکت رو به فعال در تعقیب دعوای عمومی (با نگاهی به قانون آیین دادرسی کیفری)»، پژوهش حقوق کیفری، سال دوم، پاییز، شماره ۴، (۱۳۹۲).
- کوهکن، علیرضا، «بررسی نقش و کارکردهای سازمان‌های غیردولتی بین‌المللی»، گزارش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، دفتر مطالعات سیاسی، (۱۳۸۹).
- محبوبه اسماعیلی و دیگران، «بررسی کارکردهای مختلف مسجد در عصر صفویه»، پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی، سال چهل و ششم، پاییز و زمستان، شماره دوم، (۱۳۹۲).

قوانین، مقررات و اسناد

- قانون احکام دائمی برنامه‌های توسعه کشور، مصوب ۱۳۹۵/۱۱/۱۰ مجلس شورای اسلامی.
- قانون آیین دادرسی کیفری، مصوب ۱۳۹۲/۱۲/۴ کمیسیون امور قضایی و حقوقی مجلس شورای اسلامی.

- قانون نحوه فعالیت احزاب و گروههای سیاسی، مصوب ۱۳۹۵ مجلس شورای اسلامی.
- آیین‌نامه اجرایی تأسیس و فعالیت سازمان‌های غیردولتی، مصوب ۴۸ هیأت وزیران.
- آیین‌نامه تشکل‌های مردم‌نهاد، مصوب ۵۹۳۱ هیأت وزیران.
- آیین‌نامه میانجیگری در امور کیفری، مصوب ۵۹۳۱/۷/۸۲ هیأت وزیران.
- آیین‌نامه اجرایی قانون تشکیلات و اختیارات سازمان حج و اوقاف و امور خیریه، مصوب ۱۳۶۵/۲/۱۰ هیأت وزیران.
- آیین‌نامه نحوه انتخاب و برکناری، شرایط و حدود اختیارات و وظایف امین یا هیأت امنای اماکن مذهبی و موقوفات، مصوب ۱۳۶۵/۲/۱۰ هیأت وزیران.
- دستورالعمل مربوط به تعاریف و اصطلاحات مندرج در آیین‌نامه اجرایی قانون تشکیلات و اختیارات سازمان حج و اوقاف و امور خیریه، مصوب ۶۵/۳/۲۷ سرپرست سازمان حج و اوقاف.
- دستورالعمل نحوه صدور گواهی انتفاع از اداره تحقیق اوقاف و امور خیریه استان‌ها، به شماره ۱۱۴۱۹۴۰، مورخ ۱۳۹۱/۱۲/۳.
- منشور حقوق شهروندی، مصوب آذر ۱۳۹۵ ریاست جمهوری.

آرای قضایی

- رأی وحدت رویه شماره ۶۱۲، مورخ ۱۳۷۵/۱۰/۱۸، هیأت عمومی دیوان عالی کشور.
- دادنامه ۹۲۰۹۹۷۰۹۰۱۶۰۰۶۲۷ مورخ ۱۳۹۲/۴/۱۷ شعبه ۱۶ دیوان عدالت اداری.
- دادنامه شماره ۹۴۰۹۹۷۰۲۲۶۸۰۰۶۸۴ مورخ ۱۳۹۴/۷/۲۶ شعبه ۸ دادگاه عمومی حقوقی شهید بهشتی تهران.

استناد به این مقاله: صداقتی، کیوان، فقیه حبیبی، علی، (۱۴۰۰)، «سازمان اداری مسجد و سنجه‌های سمن در نظام حقوقی ایران: تقابل یا تقارن؟»، پژوهش حقوق عمومی، 23(73), 261-288.
doi: 10.22054/qjpl.2021.56993.2527.